

ВІТОЛЬД ГУЛЕВИЧ — ПЕРЕКЛАДАЧ Р. М. РІЛЬКЕ

У статті виявлено, досліджено і проаналізовано художньо-естетичне підґрунтя перекладацької манери Вітольда Гулевича. На основі вивчення окремих творів простежено першоджерела звернення поета до творчості Р. М. Рільке, шляхи опанування творчої манери австрійського майстра слова, неповторності його індивідуального стилю та поетики. Акцентовано увагу на тому, що внесок Гулевича в світову рількіану полягає не стільки у художній вартості його перекладів, скільки в популяризації творів великого Рільке польському читачеві.

Ключові слова: переклад, творча манера, поетика, образний світ, популяризація.

W artykule ujawniono, zbadano i przeanalizowano artystyczno-estetyczne podłoże maniery Witolda Hulewicza jak tłumacza. Na podstawie studiowania odrębnych utworów prześledzono przyczyny zwrócenia się poety ku twórczości R. M. Rilke, proces opanowania twórczej maniery austriackiego mistrza słowa, niepowtarzalności jego indywidualistycznego stylu i poetyki. Zwrócono uwagę na to, że wkład Hulewicza w międzynarodowe rilkiana polega nie tyle na artystycznej wartości jego tłumaczeń, co na popularyzacji utworów wielkiego Rilke wśród polskich czytelników.

Słowa kluczowe: tłumaczenie, twórcza maniera, poetyka, świat obrazów, popularyzacja.

In the giving article the artistic-aesthetic subsoil of Witold Gulevich's translating manner is analyzed. Poet's original sources of appeal to creation of R. M. Rilke are traced on the basis of separate works. The research of the ways of captures the Austrian writer's creative manner and the uniqueness of his individual style and poetics is given in the paper too. Attention is accented on the Gulevich's role in the popularization of works by Rilke among the Polish readers.

Keywords: translation, creative manner, poetics, vivid world, popularization.

Переклади творів Р. М. Рільке польськими авторами, спроби створити художнє перепрочитання та відтворення особливостей поетики рільківського естетичного об'єкта, намагання передати особливості його поетики польською мовою становлять надзвичайно цікавий та важливий об'єкт для дослідження.

Переклади Рільке польською мовою вимагають подвійної стратегії в рецептивних устремліннях та прагненнях: з одного боку — не перетворити ці переклади на механічні «раціональні абстракції», а з іншого — не загубити особливостей поетики, «живої суб'єкт-об'єктної» синтези цієї поетики. Важливо при цьому пам'ятати, що ще одним напруженням, яке викликає різні інтерпретації при художньому перекладі, є те, що з погляду синтактики художній текст уже є кінцевим результатом авторської творчості, а з погляду прагматики тільки вихідним пунктом.

Проблема сприйняття власного твору або перекладу стоїть перед кожним митцем, кожен розуміє, що твір сприйматиметься саме через художньо-естетичні виміри, передусім через мову. Художня цілість тексту (зрештою, і перекладна версія) вимагає від художника підвищеної уваги до кожного значущого слова або синтаксичної фігури.

Вважаємо (і це не перебільшення), що не лише європейська, а й світова лірика певний час розвивалася під впливом поезій Рільке, оскільки «у Рільке (...) підвалини видаються грандіозними, їх майже неможливо охопити поглядом, а значущість його творчості переходить за всі межі, які спочатку можна було йому поставити» [1, с. 237].

Серед численних польських перекладачів та популяризаторів поезії визначного австрійського поета Р. М. Рільке, зокрема Лесьм'яна, Шульца, Вітліна, Пшибишевського, Лехоня, Івашкевича, Балінського, Чеслава Мілоша, Віслави Шимборської та інших, Вітольду Гулевичу (Ольвіду¹) належить особлива роль. Поет, перекладач, літературознавець, видавець переклав польською найвідоміші поезії Рільке, зокрема «Книгу годин», «Дуїнські елегії», «Записки Мальте Лаурідса Брігге» та інші. У творчій роботі над перекладами простежуються дві тенденції у виборі об'єкта. Перша — це прагнення охопити якомога повніше творчість обранця. Друга — намагання творити добірки перекладів із різних поетів, які чимось близькі, духовно й естетично споріднені. У коло його зацікавлень входять твори Гете, Манна і Рільке, які він успішно перекладає. Гулевич належить до тих світових поетів, які не тільки пояснюють своє захоплення поезією, а й відзначають велике значення самого Рільке в їхньому житті.

¹ Ольвід та Гжеґож — псевдоніми В. Гулевича.

Головна проблема цієї розвідки полягатиме не стільки у висвітленні своєрідності перекладацької манери Гулевича, скільки у дослідженні важливості його внеску у світову рількіану, а саме в популяризації та донесенні до польського читача неповторності поетичного слова геніального австрійця.

Тема «Вітольд Гулевич і Р. М. Рільке» — одна з актуальних і важливих тем сучасного світового літературознавства — на сьогодні залишається малодослідженою в Україні. Серед польських дослідників творчих взаємин митців Юзеф Вітлін, Юліан Пшибось, Ірена Бартошевська, Агнешка Карась, Тадеуш Дубіцкі та інші.

Вітольд Гулевич був одним із перших літераторів, хто довершив спробу перекладу творів Рільке польською мовою. Серед них були Макс Ландау, Старко Лахнович, Адам Променьчик, котрі здійснили переклади лише окремих творів. Праця Гулевича заслуговує особливої уваги: намагання перекладача увійти в образний світ великого митця, усвідомити його суть ідей, а потім транслювати на письмі, поєднано із бажанням донести до польського читача зразки високої німецької поезії.

Сучасний польський перекладач німецькомовної поезії Ришард Криницький зазначає: «Гулевич дав польське обличчя трудній поезії Рільке в той час, коли інші письменники традиційно захоплювалися французькою літературою»² [13, с. 143]. Таке твердження поділяє представник польського авангарду поет Юліан Пшибось. У праці «Поетичний сенс» він зауважує: «Вітольд Гулевич (...) був його (Рільке) першим досвідченим перекладачем і поетичним опонентом» [17, с. 142].

На думку Чеслава Мілоша, «... Гулевич не був, правда, конгеніальним перекладачем, але, напевно, одним із найвідоміших популяризаторів та пошанувальників Рільке у Польщі» [15, с. 73–74].

Свій шлях до пізнання світу Райнера Марії Рільке майбутній перекладач почав у період Першої світової війни, коли служив у лавах німецької армії і брав участь у боях на французькому фронті. Якось до рук Вітольда Гулевича потрапила книга Рільке «Огюст Роден», яка глибоко вразила його. Пізніше в одній зі своїх статей публіцист напише: «Тією книжкою Рільке вперше промовив до мене: враження одне із найяскравіших, незабутніх» [7, с. 31].

Народжений у шляхетській сім'ї, Вітольд змалечку проявляв зацікавлення різними ви-

дами мистецтва, зокрема літературою та музикою, тому не дивно, що по закінченні війни майбутній публіцист вступив на філологічний та музикознавчий факультети Познанського університету. У цей час він тісно співпрацював із експресіоністичним часописом «Здруй», що, без сумніву, надалі вплинуло на формування його творчого потенціалу. Маючи за плечима уже певний літературний досвід, у 1919 році Гулевич взявся за переклад монографії Рільке «Огюст Роден».

Основним завданням роботи було дотримання форми оригіналу, адже Роден для Рільке був не лише вчителем, а, за словами Бухгайта, «став його Римом». Завдяки йому отримав, як Гете завдяки «Вічному місту», право «Громадянина цього світу» [8, с. 63].

Гулевич з усією відповідальністю підійшов до своєї роботи. Французький поет і філософ Поль Валері в одному із листів до Рільке, датованому 25 вересня 1924 року, пише: «Сьогодні вранці мене відвідав п. Вітольд де Гулевич, із котрим, як мене проінформував, підтримує Пан літературні зв'язки. Ми багато розмовляли про Пана, він вручив мені переклад Вашого «Родена». Хотів би однак прочитати цю річ і французькою» [11, с. 126]. Прагненням перекладача в роботі над «Роденом» було донести до польського читача не лише смислове наповнення праці, а й емоційний стан її творця. Він розумів, щоб змістовно наблизитися до оригіналу, потрібно не лише вловити стиль автора, зрозуміти твір, а вникнути в нього, втілитися в самого автора. Натхненна праця багатьох років увінчалася успіхом, про що з упевненістю можна сказати, беручи за приклад фрагмент перекладу: «W tej chwili odkrył Rodin podstawowy element swej sztuki, komórki niejako swego świata. Była to płaszczyzna, ta różnie wielka, różnie podkreślona, dokładnie oznaczona płaszczyzna, z której trzeba było uczynić wszystko. Odtąd ona była mu przedmiotem sztuki» [9, с. 65].

Імовірно, саме в період роботи над цим перекладом у Гулевича зародилася думка про можливість кореспондування з автором оригіналу. Він наважується написати листа і разом із манускриптом свого перекладу надіслати Рільке. У листі-відповіді, датованому 1922 роком, Рільке коментує суть свого дослідження творчості Родена і схвалює польський переклад [7, с. 31].

У 1923 році вийшла в світ ополонізована з німецької (z niemieckiego spolszczona)³ Вітольдом

² Тут і далі переклад мій. — Л. К.

³ У період міжвоєнного двадцятиліття як означення поняття «переклад» частіше вживали визначення «spolszczenie».

Гулевичем праця Райнера Марії Рільке «Огюст Роден». Польський перекладач надалі не покидає роботи над творами австрійця. Він ставить за мету ознайомити співвітчизників із «Записками Мальте Лаурідса Брігге». У листі, датованому 13 грудня 1922 року, австрійський поет виражає особливу вдячність Гулевичу за рішення опрацювати цей твір [7, с. 32]. У 1927 році у варшавському видавництві з друку виходить твір Райнера Марії Рільке «Записки Мальте Лаурідса Брігге» із передмовою перекладача під назвою «W drogę». На думку Карста, «переклад Гулевича майстерний і бездоганно віддає цінність трудної прози Рільке» [12, с. 208–209]. Прозовий твір Рільке польською мовою мав великий успіх і навіть набув своїх прихильників у період міжвоєнного двадцятиліття не лише серед поетів, а й пересічних читачів.

Гулевич відіграв особливу роль у популяризації творчості Рільке в Польщі. Він відомий як автор літературознавчих статей «Potężny liryk współczesnych Niemiec: Rainer Maria Rilke. Krótka charakterystyka twórczości», «Rainer Maria Rilke», «H. Von Hofmannsthal i R. M. Rilke» та ін.

Творчість Райнера Марія Рільке лежить на межі класичного та некласичного періодів поетики художньої модальності, яка, в свою чергу, ґрунтується на індивідуально-творчому типі свідомості. Ця межа майже збігається з переходом від епохи реалізму до модернізму. Водночас творчість австрійського митця є свідченням повного завершення ейдетичної поетики, яка базувалася на традиціоналістському типі свідомості. Поезію Рільке важко віднести до певної школи чи літературного напрямку: для цього вона надто неповторна та індивідуальна.

Польська рількезнавець Катажина Кучинська-Косхани вважає: «Вклад Гулевича в популяризацію творчості Рільке неоціненний. Отже, можна говорити про існування ери перед-Гулевичем і по-Гулевичу в польській рецепції австрійця. Перед, коли Рільке відомий вузькому колу читачів як автор «Корнета», і по — ознайомлення з ним широкого кола літературної публіки, коли ввійшов до канону, про що свідчить література воєнного покоління» [14, с. 45].

Мабуть, переломним етапом у творчості Ольвіда був 1924 рік; у жовтні перекладачеві вдалося відвідати Рільке в швейцарському курортному містечку Шато-де-Музот. Фрагменти цієї розмови Гулевич надрукував на сторінках часопису «Wiadomości Literackie» під назвою «Два дні в автора «Книги образів». Крім того, було вміщено фотографії швейцарської гірської місцевості, а також вперше надруковано світли-

ну Рільке із написом для Гулевича. Публікуючи цю роботу, Ольвід мав на меті наблизити польському читачеві особу автора, під незмінним впливом якого перебував сам: «Znać takiego człowieka najbezpośredniej od wielu lat, bo znać go z wszystkich jego dzieł, przez trzy lata wymieniać z nim listy szczere, bogate i żywe, tłumaczyć jego prozę i poezję — a potem nagle w minucie październikowego południa, na umówionym miejscu stanąć z nim oko w oko — jest to wrażenie bardzo niezwykle, dziwne i tajemnicze» [10, с. 3]. Під час зустрічі Ольвід давав відповіді на питання Рільке щодо польської літератури, розповідав про Словацького, Норвіда, Реймонта та Сенкевича. Австрійський поет читав свої нові вірші, польський — переклади його попередніх творів. Рільке, який і сам займався перекладацькою діяльністю, схвально оцінив працю Ольвіда та зазначив: «Ależ, to znacznie piękniej brzmi niż po niemiecku. To tak miękko płynie (...). Tłumaczenie, to jest wielka rzecz (...). I niedoceniona, jako powaga pracy i konieczność inspiracji» [10, с. 3].

Проте натхненна стаття Гулевича не була позбавлена дошкульних коментарів щодо звинувачення великого австрійця в «бездомності», адже у розмові Гжегож порушив питання його національної приналежності. З гострим осудом виступила «Prager Presse», яка надрукувала разом з інтерв'ю Гулевича у німецькому перекладі нищівний до нього коментар, та «Rzeczpospolita» в статті «Як не соромно?» зі звинуваченням у фальшивому відтворенні слів чудового автора «Книги годин»⁴.

Проте Ольвід не полишав роботи над перекладами. Більш того, він залучав до роботи нових авторів. «Казки про любого Бога» перекладено у співпраці з Марією Чабановою і надруковано в 1925 році. Він здійснює переклади також «Книги образів», «Дуїнських елегій» (у співавторстві зі Стефаном Наперським) та «Книги годин». Переклади поезій Рільке Вітольдом Гулевичем не мали такого успіху, як прозові твори. Тадеуш Дубіцкий, наголошуючи на наступних, більш вдалих перекладах Яструня, Сандауера, Антохевича лірики великого австрійця, зазначає: «Усі вони підкреслюють художню цінність поезії Рільке, разом із тим великі труднощі, з якими стикається перекладач у роботі над ними. Безперечно, значно легше тлумачити твори, переклади яких вже існують,

⁴ Цит. за: Czy nie wstyd? // Rzeczpospolita. — 1924. — № 345; Kuczyńska-Koschany K. Rilke poetów polskich. Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej: Humanistyczna Seria. — Wydawn. UW, 2004. — S. 48.

бо можуть послужити вихідною точкою. У Гулевича не було таких можливостей, його переклади були першими. Це він прокладав дорогу наступним перекладачам» [9, с. 76].

Складність роботи над перекладами ліричних творів автора «Дуїнських елегій» впливає не лише із особливості художнього стилю майстра. Райнер Марія Рільке в своїй поезії творить своєрідну концептуальну картину художнього світу за допомогою власних засобів поетики — як елементів ідіостилу (який, однак, ґрунтується й на «концептах історико-культурної свідомості народу» [5, с. 40–41]), так і загальновідомих засобів строфіки, фоніки, метрики тощо.

Здійснюючи переклад «Дуїнських елегій», Ольвід зазнав певних труднощів і звернувся до автора оригіналу із проханням пояснити мотиви збірки. Німецький філософ Фрідріх Шлегель зазначав, щоб «когось зрозуміти, треба, по-перше, бути розумнішим за нього, а, отже, настільки ж розумним і так само дотепним. Не достатньо зрозуміти безпосередній зміст заплутаного твору краще, ніж його розумів сам автор. Слід також знати принципову причину тієї заплутаності, могли схарактеризувати й реконструювати її» [19, с. 146].

Рільке у листі до польського перекладача від 13 листопада 1925 року багато що прояснив і висловлював своє здивування: «Мене бере подив, що «Сонети до Орфея» щонайменше так само «великі», виповнені тим самим змістом, не допомогли Вам зрозуміти «Елегії» [4, с. 270].

Характерним є і початок листа Рільке до В. Гулевича: «...І хіба мені належить давати правдиве тлумачення «Елегій»? Вони набагато перевищують мене самого» [4, с. 269].

Рільке не випадково звертається до жанру елегії, де на перший план виходять особистісні переживання, передусім самотності, розчарування, страждання. В основу елегії покладені філософські роздуми, почуття смутку і радості. Елегія — не самозамкнене коло, вона має вихід у контекст світової культури, веде діалог із різними епохами (з італійською поезією XVI століття, міфами і легендами Греції та Рима). Елегія не прив'язана географічно до певного простору і часу, вона належить вічності у безмежному просторі, хоча і є земні регіони — Неаполь, Рим.

Рільке до певної міри був розчарований непідготовленістю читачів до розуміння його творів; він визнав, що вони перевищують його самого. І все ж, щоб якось все ж таки наблизити реципієнтів до інтерпретацій автора, поет вдається до розлогих пояснень. У цьому ж листі до

Гулевича читаємо: «Розпочати 1912 року (в Дуїно), вони — уривками — писалися в Іспанії та в Парижі аж до 1914 року; війна цілком перервала цю мою найбільшу працю; і коли я 1922 року (тут) знову наважився взятися за роботу, то ще перед новими елегіями й до їхнього завершення з'явилися, зненацька налетівши «вихором», «Сонети до Орфея» (яких *не було* в моєму плані). Їх народило, а інакше й бути не могло, те саме, що й «Елегії», і та обставина, що вони раптово, без моєї волі, виникли як відгук на смерть однієї молоді дівчини, ще більше зближують сонети з джерелом їхнього походження; цей відгук — ще один зв'язок із центром *того* царства, глибінь і вплив якого ми — повсюди необмежено — поділяємо з небіжчиками й прийдешніми людьми. Ми, тутешні й нинішні, ні на мить не задовольняємося часовим світом і не пов'язані з ним; ми невпинно йдемо і йдемо до тих, хто жив раніше, до наших предків і до тих, хто, очевидно, прийде після нас. У тому найбільшому «відкритому» світі і *перебувають усі*, — не можна сказати, щоб «одночасно», бо саме відсутність часу зумовлює те, що всі перебувають» [4, с. 270].

Філософія буття — це підґрунтя поезії та поетики Рільке. Теми і кожен концепт позначені філософською глибиною і поетичною довершеністю. Матеріальне буття в поезії Рільке перманентно моделюється в буття духовне. Світовідчуття Рільке — життєствердне, гуманістичне, хоча гірке, песимістичне також стає об'єктом його письменницької уваги. Це — життя, це існування в усіх його проявах. Теми та ідеї кожної елегії тісно переплетені між собою. Саме це і творить єдність циклу. Відмінності між елегіями полягають насамперед у *тонах*, інтенціях, інтонаціях, комбінаціях мотивів і наскрізних образів.

У листі до В. Гулевича від 13.11.1925 р. Рільке писав, що «ствердження життя і смерті в «Елегіях» стає одним цілим. Визнавати одне без іншого, як це тут виявляється й урочисто стверджується, врешті лише обмеження, де виключається все нескінченне. Смерть — це інший, невидимий і не освітлений нами *бік життя*: ми повинні спробувати досягти найвищої свідомості нашого буття, яка перебуває в себе вдома в обох *нерозмежованих між собою сферах і живиться з невичерпного джерела обох...*» [4, с. 270].

Інтерпретатор поезій Рільке В. Стус, який значною мірою відчув надсенса «Дуїнських елегій», зазначав: «Рільке пише про світ, ніби виносить за межі життєвого інтересу — дає на розріз смерті чи кінець життєвого перебування.

Це думки людини, що живе пам'яттю про світ, пам'яттю, що наглухо відгородила його від світу... Поет заглядає в нічну криницю свого життя, ставши супроти неї. Але заглядає крізь товщу ста-сприймань-пам'ятей. Через цей бінокль своїх-мертвих-очей він дивиться на космічну порожняву, «бачачи» «світ» («світ» лише намаляовано на лінзах пам'яті)» [6, с. 449].

Дослідник «Елегій» Г. Марсель запитує: «Навколо чого обертаються «Елегії»? І дає відповідь: «Навколо таємниці існування та призначення людини у космосі. (...) Тут ніщо не демонструється, ніщо навіть не виставляється; усе тут запитання, заклик, а також заклинання, внутрішні дебати душі, яка в певному розумінні бере під свою опіку всесвіт і накидає собі місію забезпечити його зростання чи навіть відродити його» [2, с. 267].

Дослідник «Дуїнських елегій» Г. І. Ратгауз вважає, що «Рільке прагне розгорнути в елегіях нову картину світобудови — цілісного всесвіту, без розділення на минуле й майбутнє, видиме й невидиме. Минуле й майбутнє виступають у цьому новому космосі на рівних правах із сьогоденням. Вісниками цього цілісного космосу виступають ангели. Ангели мисляться в етимологічному значенні слова — як «вісники, посланці», як поетичний символ, що аж ніяк не пов'язаний, — і на цьому наполягав поет, — з уявленнями християнської церкви» [3, с. 404].

У листі до В. Гулевича Р. М. Рільке підкреслював, що «ангел» «Елегій» не має нічого спільного з ангелом християнського неба (він радше близький до образів ангелів Ісламу). Ангел «Елегій» — це таке створіння, у якому здійснюване нами перетворення видимого в невидиме вже повністю відбулося. Для ангела «Елегій» усі вежі й палаци, що були колись, існують, **бо** вони давно невидимі, а ще існуючі вежі й мости нашого буття **вже** невидимі, хоча (для нас) вони ще і залишаються матеріальними. Ангел «Елегій» — це те створіння, яке є для нас запорукою того, що невидиме становить вищий розряд реальності. Тим він і «страшний» для нас, що ми, які любимо й перетворюємо його, все ще прив'язані до видимого» [4, с. 268].

ЛІТЕРАТУРА

1. Гадамер Г.-Г. Інтерпретація буття Райнером Марією Рільке // Г.-Г. Гадамер. Герменевтика і поетика / Г.-Г. Гадамер. — К. : «Юніверс», 2001. — 280 с.
2. Марсель Г. Homo viator / Г. Марсель / Пер. з франц. В. Шовкуна. — К. : Ун. вид. «Пульсари», 1999. — 308 с.

Філософське підґрунтя *елегій* розкривається в змалюванні постави людини перед лицем буття і небуття, у протиставленні людини і Ангела, землі й неба, життя і смерті. В елегіях звучить мотив самотності та покинутості людини у цьому світі. Г. Марсель у праці «Homo viator» зазначив: що «жах перед замкненим простором (...) співвідноситься в автора «Елегій» з його любов'ю до самоти, а також тим нестримним потягом до неосяжного простору [2, с. 239].

У «Листах до юного поета» Рільке писав: «Одного слід прагнути — самоти, великої внутрішньої самоти. Увійти в самого себе і протягом годин не зустрічати там нікого — ось велика мета, якої треба досягти. Бути самому, як дитина, що залишається сама-одна навіть тоді, коли біля неї весь час перебуває хтось із дорослих. Ця самота, як дуже добре висловився пан Гунтер, полягає не в тому, щоб відгородитися від світу, а в тому, щоб внутрішньо зосередитися... Неможливо мати гостріше усвідомлення тієї напруги, яка поєднує між собою самотність і неосяжність. І ось тут виникає те, що я назвав невтримним потягом до простору» [16, с. 526].

Переклади «Дуїнських елегій», як і наступної збірки «Книги годин», не отримали схвальної оцінки у літературній критиці, проте проклали шлях до пізнання Рільке-поета. Юзеф Віттлін назвав переклад «Книги годин» «плодом хвалебного піетизму відносно оригіналу» [20, с. 463]. Владислав Себула вдається до такого їх аналізу: «Переклад вірний і добре передає релігійно-містичну атмосферу поезії Рільке, але художня цінність її втрачена в якійсь нескладності мови перекладача. Здається, що перекладач більше оминає труднощі, ніж намагається їх подолати» [18, с. 51–52].

Незважаючи на неоднозначні оцінки перекладацької діяльності Вітольда Гулевича, тлумач виконав своє високе покликання, подарувавши польському читачеві перлини світової літератури — твори Рільке. Гулевич привніс свою дешифровку у творенні світової культури, збагаченні скарбниці польської літератури та польської рількіани, наблизивши польського читача до вершинних творів світового письменства.

3. Ратгаус Г. И. Райнер Мария Рильке / Г. И. Ратгаус // Райнер Мария Рильке. Новые стихотворения. — М. : Наука, 1977. — 543 с.

4. Рільке Райнер Марія. Думки про мистецтво і поезію // Райнер Марія Рільке. Збірник. — К. : Мистецтво, 1986. — 292 с.

5. Степанов Ю. С. В мире семиотики / Ю. С. Степанов // Семиотика: [антология]. — Москва : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. — С. 40–41.
6. Стус В. Твори: У чотирьох томах шести книгах. Т. 6 (додатковий). Книга І. Листи до рідних / В. Стус. — Львів : Просвіта, 1991–1998. — 495 с.
7. Bartoszewska I. Witold Hulewicz: tłumacz i propagator literatury niemieckiej w Polsce / I. Bartoszewska. — Łódź: Wydawnictwo Uniwersyteckie, 1995. — 97 s.
8. Buddeberg, E. Rainer Maria Rilke. Eine innere Biographie / E. Buddeberg. — Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1954. — 579 s.
9. Dubicki T. Z dziejów stosunków polsko-niemieckich / T. Dubicki. — Łódź : Wydawnictwo Uniwersyteckie, 1998. — 187 s.
10. Hulewicz W. Dwa dni u autora Księgi obrazów. Rozmowa z Rainerem Maria Rilke / Witold Hulewicz // Wiadomości Literackie. — 1924. — № 46. — S. 3.
11. Zielinski J. Rilke — Kassner — Hulewicz / Jan Zielinski // Zeszyty Literackie. — (6) 1988. — № 23. — S. 126–130.
12. Karst R. Malte R.M. Rilke / R. Karst // Nowe Książki. — 1959. — № 4. — S. 208–209.
13. Krynicki R. Podziękowanie / Ryszard Krynicki // Zeszyty Literackie. — 2000. — № 71. — S. 143.
14. Kuczyńska-Koschany K. Rilke poetów polskich. Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej: Humanistyczna Seria. — Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. — 439 s.
15. Miłosz Cz. Inne abecadło / Cz. Miłosz. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1998. — 200 s.
16. Parry I. Space and Time in Rilke's Orpheus Sonnets. In: The Modern Language Review. A Quarterly Journal ed. for the Modern Humanities Research association by T. J. B. Spencer (ad others). — LVIII (1963). — S. 524–531.
17. Pszyboś J. Sens poetycki / J. Przyboś. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1967. — 618 s.
18. Sebuła W. Liryka / Władysław Sebuła // Rocznik Literacki. — 1935. — S. 51–52.
19. Schlegel F. Kritische Ausgabe. Band 20 / F. Schlegel. — München, 1975. — 416 s.
20. Wittlin J. Orfeusz w piekle dwudziestego wieku / Józef Wittlin // Józef Wittlin. Pisma (Tom I) Biblioteka Kultura, 1963. — 654 s.